

Empúries. Creixement, crisi i adaptació. Algunes consideracions

J.M. Nolla

INTRODUCCIÓ

Aquests darrers anys, la publicació acurada del material arqueològic procedent d'antigues campanyes d'excavació,¹ exploracions dirigides directament a solucionar problemes concrets fruit d'una planificació adequada, amb excel·lents resultats,² i treballs complementaris, teòrics i de síntesi, que han fet servir tota la documentació possible i que han permès conèixer amb més profunditat l'evolució d'Empúries des de la seva fun-

1. Entre altres, fem esment de J. M. NOLLA, «Las ánforas romanas de Ampurias», *Ampurias*, 36-37 (1974-1975), p. 147-197; E. SANMARTÍ, *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Barcelona, 1978; A. LÓPEZ, «Cronología de un tipo de cubiletes de paredes finas en Ampurias», *Ampurias*, 41-42 (1979-1980), p. 453-462; F. J. NIETO, «Acerca del progresivo despoblamiento de Ampurias», *Rivista di Studi Liguri*, XLVII (1981), p. 34-51; J. ARXÉ, *Les llànties tardorepublicanes d'Empúries*, Barcelona, 1982; A. LÓPEZ, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona, 1989; E. SANMARTÍ, P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, «Les amphores massaliètes d'Emporion du milieu du VIe au milieu du IVe s. av. J.-C.», *Études Massaliètes*, 2 (1990), p. 165-170; M. J. CONDE, «Les produccions de kalathoi d'Empúries i la seva difusió mediterrània (segles II-I a.C)», *Cypsela*, IX (1991), p. 141-168; E. SANMARTÍ, P. CASTANYER, J. TREMOLEDA i M. SANTOS, «La presencia comercial etrusca en la Emporion arcaica, determinada a partir de las ánforas», a: J. REMESAL i O. MUSSO (coord.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, 1991, p. 83-94.

2. Per a la muralla sud de la ciutat romana, J. BARBERÀ i E. MORRAL, «La porta sud de la muralla de la ciutat romana d'Empúries (Campanyes 1972-1975)», *Ampurias*, 44 (1982), p. 133-145; per al fòrum i, en general, la ciutat romana, J. AQUILUÉ, R. MAR, J. M. NOLLA, J. RUIZ DE ARBULO i E. SANMARTÍ, *El forum romà d'Empúries (Excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Barcelona, 1984. Per al pàrquing, J. AQUILUÉ, J. M. NOLLA i E. SANMARTÍ, «La zona del pàrquing d'Empúries. Primers resultats», *Ampurias*, 45, en premsa; E. SANMARTÍ, J. M. NOLLA i X. AQUILUÉ, «Les excavacions a l'àrea del pàrquing al sud de la Neàpolis d'Empúries (Informe preliminar)», *Empúries*, 45-46 (1983-1984), p. 110-153; E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, «Informe preliminar sobre l'excavació d'una torre situada a ponent de la ciutat grega d'Empúries», a: *Protohistòria Catalana. 6è Col·loqui Internacional*

dació fins a l'alta edat mitjana,³ han posat al nostre abast un volum de dades prou important i segur per permetre entrellucar les línies principals del desenvolupament històric d'aquesta ciutat en un àmbit molt superior que el de la majoria de ciutats preromanes o romanes del nostre país.

Tal vegada, per la direcció que ha portat la política d'excavacions i, també, per la importància, en aquest jaciment, d'aquella etapa concreta, el període baix republicà (segles II-I aC) i, en general, tot l'alt imperi, han estat els moments més estudiats, en què més s'ha aprofundit i que podem seguir millor. I és precisament en aquesta etapa concreta de la història de la ciutat que té lloc un seguit de fets que, com veurem més endavant, nosaltres relacionem íntimament i que cal explicar de manera satisfactòria. En les

---

de Puigcerdà (Puigcerdà 1984), Puigcerdà, 1986, p. 159-191; E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, «La datation de la partie centrale du rempart méridional de la ville grecque d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)», *Documents d'Archéologie Méridionale*, 9 (1988), p. 81-110; E. SANMARTÍ, P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, «La secuencia histórico-topográfica de las murallas del sector meridional de Emporion», *Madrid Mitteilungen*, 30 (1989), p. 102-112; E. SANMARTÍ, P. CASTANYER, J. TREMOLEDA i J. BARBERA, «Las estructuras griegas de los siglos V i IV a. de J. C. halladas en el sector sur de la Neápolis de Ampurias (Campaña de 1986)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 12 (1986), p. 141-218; E. SANMARTÍ, P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, «Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana (Los santuarios helenísticos de su sector meridional)», a: *Stadtbild und ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Madrid, 1987, Munic, 1990, p. 117-144; J. M. NOLLA, «L'abandonament de la Neápolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades», a: *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, 1992, p. 83-89.

3. J. RUIZ DE ARBULO, *Emporion. Puerto de escala. Puerto de comercio. Aproximación al estudio de un enclave comercial*, memòria de llicenciatura, Universitat de Barcelona, 1983; J. AQUILUÉ, R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, «Arquitectura de la Neápolis ampuritana: espacio y función hacia el cambio de Era», *Informació Arqueològica*, 40 (1983), p. 127-137; J. RUIZ DE ARBULO, «Emporion y Rhode. Dos asentamientos portuarios en el golfo de Roses», *Arqueología Espacial [Terol]*, 4 (1984), p. 115-140; *id.*, *Emporion-Emporiae (218 aC-100 dC)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1986. Pel que fa a la importància del port subsidiari de La Clota i en general sobre Empúries i els seus ports, F. J. NIETO i J. M. NOLLA, «El yacimiento arqueológico submarino de Riells-La Clota y su relación con Ampurias», a: *Actas del VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Cartagena, 1982, Madrid, 1985, p. 265-283; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, «El templo del foro republicano de Ampurias», *Información y Ciencia*, 105 (1985), p. 67-77; *id.* «El foro republicano de Ampurias. Metrología y composición», a: *Protohistoria Catalana. VI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1984)*, Puigcerdà, 1986, p. 367-374; J. M. PENA, «Hipòtesis noves sobre Empúries a partir de l'anàlisi de les fonts literàries», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*, 7 (1988), p. 11-45; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, «Sobre el ágora de Emporion», *Archivo Español de Arqueología*, 61 (1988), p. 39-60; R. MARCET i E. SANMARTÍ, *Empúries*, Barcelona, 1989; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, «El foro de Ampurias y las transformaciones augusteas de los foros de la Tarraconense», a: *Stadtbild und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit*, Madrid, 1987, Munic, 1990, p. 145-164; J. RUIZ DE ARBULO, «Rutas marítimas y colonizaciones en la Península Ibérica. Una explicación náutica a algunos problemas», *Itálica. Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma*, 18 (1991), p. 79-115; *id.*, «Los inicios de la colonización en Occidente. Los casos de Emporion y Tarraco», *Athenaeum* 79, 2 (1991), p. 459-490; M. SANTOS, «Distribución y evolución de la vivienda urbana tardorrepublicana y altoimperial en Ampurias», a: *La casa urbana hispanorromana*, Saragossa, 1991, p. 19-34; J. RUIZ DE ARBULO, «Emporion. Ciudad y territorio (siglos VI-I a. C.). Algunas reflexiones preliminares», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2 (1992), p. 50-74; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología*, Sabadell, 1993; J. M. NOLLA, «Empúries. De les darreries del segle III a mitjan segle I a. C. Algunes idees», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXII (1992-1993), p. 21-31; E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, *Itineraris d'Empúries*, Madrid, 1993.

publicacions menys modernes i seguint uns vells models fixats ja per Puig i Cadafalch, quan el que sabíem sobre Empúries no era gaire segur, l'evolució històrica era lineal, amb un creixement significatiu a l'època de Cèsar, un cert estancament durant l'alt imperi i una certa crisi matisada que s'adduïa a la llunyania de la ciutat, al gran camí terrestre, la Via Augusta, i a una hipotètica i no confirmada inutilització del port emporità, colgat i impracticable per culpa dels sediments al·luvials del riu Fluvià. El cop definitiu a aquesta ciutat en crisi devia haver estat donat pels bàrbars durant la famosa invasió documentada a època de l'emperador Gal·liè vers el 260 dC. Després, la ciutat arruïnada i sense capacitat de reacció devia haver anat rodant pel pendent de l'oblit fins esdevenir un llogarret minúscul i perdre, fins i tot, la idea d'un passat gloriós i molt antic. A poc a poc, s'ha matisat aquest procés, menys lineal i molt més complex i s'ha pogut prescindir d'algunes *veritats inqüestionables*, que ha resultat que eren errònies i que es recolzaven en indicis insuficients i, sovint, mal valorats. Ara mateix, l'esbós que es fa de l'esdevenidor històric d'aquesta ciutat des de la Segona Guerra Púnica fins a l'alta edat mitjana varia considerablement i no té gairebé res a veure amb el tradicional.⁴

De manera molt resumida, podríem dir que vers el 200 aC, coincidint *grosso modo* amb la fi de la Guerra Púnica, Empòrion passa per una etapa esplendorosa, d'una gran activitat, d'enorme riquesa, de creixement perfectament tangible per mitjà del registre arqueològic, una etapa que dura quasi dos segles. A continuació, hom detecta una certa aturada d'aquesta època d'eufòria, amb alguns indicis de crisi, molt limitats però evidents, i de seguida, a partir del principat de Claudi de manera palpable, una davallada constant, l'abandó progressiu d'antigues àrees urbanes que, per un procés que nosaltres hem definit com una adaptació o una reconversió, la ciutat sobreviu adequada a unes noves necessitats i continua la seva trajectòria històrica encara al llarg d'uns quants segles com, i això és important i cal insistir-hi, una de les dues principals ciutats del nord-est de Catalunya, conjuntament amb *Gerunda*, almenys fins al segle XI o inicis del XII. Aleshores, per un seguit de circumstàncies que no cal ressenyar, la capital comtal es traslladà uns quants quilòmetres més al nord, a Castelló d'Empúries, i amb el trasllat se'n va l'esperit de la vella Empúries. De fet, la focea Empòrion no va morir quan la capital del comtat s'assentà a Castelló, sinó que continuà vivint en aquest nou emplaçament. Allí restaren les ruïnes, aquí la ciutat continuà existint sense trencament aparent.

Al llarg d'aquestes línies, volem referir-nos novament a les qüestions esmentades i analitzar quines foren les causes d'un desenvolupament excepcional, d'una crisi molt accentuada i com fou possible superar-la, bo i adaptant-se a una situació històrica totalment diferent.

4. J. AQUILUÉ *et al.*, *El forum romà d'Empúries [...]*, op. cit., p. 135-143; E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, *Itineraris [...]*, op. cit., p. 11.

LA SITUACIÓ D'EMPÒRION ABANS DE LA SEGONA GUERRA PÚNICA. ALGUNES CONSIDERACIONS

Val la pena de recordar alguns fets concrets, algunes hipòtesis plantejades darrerament que, sens dubte, ajudaran a entendre millor el període posterior.

Empòrion, la més occidental de les ciutats gregues, bastida en el llunyà occident, en zona de contacte entre el món hel·lènic i el món feniciopúnic, fundada vers el 600 aC pels focs de l'Àsia Menor, de la Jònia, potser tant per aprofitar unes explotacions metal·líferes que han estat recentment assenyalades⁵ com per mercadejar amb tota classe de matèries primeres ja des d'un primer moment, tal com indicaria el seu nom, és una fundació reeixida. Després d'una etapa, curta, d'un establiment limitat a l'antic illot de Sant Martí d'Empúries, la *Palaiapolis* d'Estrabó⁶, la ciutat s'estén a l'altra banda del port natural, al sud de Sant Martí, indret que Puig i Cadafalch anomenà, per poder-s'hi referir amb comoditat, Neàpolis. Ara com ara, no sabem si la *polis* experimentà un creixement territorial i demogràfic en el decurs dels anys, però la cosa que queda clara, en la continuïtat, en la independència respecte a Massàlia, en les monedes que encunyarà almenys des del segle IV aC, en el paper que tindrà en els primers anys de la segona guerra contra Cartago, i en la sorprenent cultura material posada al descobert aquests darrers anys en les excavacions que afecten diferents sectors de la Neàpolis és que Empòrion es trobava sòlidament assentada, perfectament interrelacionada amb el territori de l'entorn i que complia clarament la seva funció, però sense gaires possibilitats d'anar més enllà si no canviaven considerablement les circumstàncies politicoeconòmiques.

UNA SITUACIÓ BEN DIFERENT. EL CREIXEMENT D'ÈPOCA BAIX REPUBLICANA

La Segona Guerra Púnica, que a la llarga representà la victòria total de la república romana sobre els cartaginesos, canvià completament la situació en passar a dependre tota la façana oriental i meridional de la península Ibèrica directament de Roma, que en començà l'explotació de seguida. Justament en aquests moments i d'una manera espectacular després de la pacificació del territori per part del cònsol Marc Porci Cató el 195-194 aC, s'inicià també l'arrencada econòmica vertiginosa d'Empòrion, la fidel aliada que veurà potenciada una situació excel·lent, una tradició i uns vells circuits comercials en funcionament, i l'ajuda i l'amistat al poble romà que ara serà degudament recompensada; una arrencada econòmica basada en un augment enorme del comerç transmarí entre la Itàlia tirrena i *Hispania*.

5. J. RUIZ DE ARBULO, «*Emporion y Rhode [...]*», *op. cit.*, p. 121-127.

6. ESTRABÓ, III, 4, 8. Pot consultar-se el text a M. ALMAGRO, *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Barcelona, 1951, p. 77-78, i també a M. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Ampurias romana [...]*, *op. cit.*, p. 465-466.

Per mitjà de l'excavació, hom s'adona, de seguida, a Empúries, que els segles II-I aC són un període d'una gran activitat constructiva, de gran moviment, de canvis importants que incideixen en tots els aspectes, fins al punt que el jaciment pròpiament dit, el que havia estat fins aquell moment Empòrion i els encontorns, s'amplia, abastarà sectors que mai no havien estat lligats a la ciutat grega, i intensificarà l'ocupació i les reformes en altres indrets freqüentats anteriorment de manera esporàdica. Val la pena de donar un repàs ràpid a cadascun dels sectors per adonar-se de l'eufòria enorme que s'intueix reflectida en una fal·lera constructiva que no té paral·lels abans ni en tindrà després, i que nosaltres expliquem d'acord amb una situació politicoeconòmica molt concreta que és hàbilment utilitzada fins al moment en què aquells condicionaments extraordinaris que havien fet possible aquella conjuntura desapareixen, cosa que comportarà una davallada espectacular i la necessitat d'una adaptació, d'una reconversió, diríem avui, per tal d'adaptar-se a la nova situació i sobreviure, llançant tot el llast sobrer que amenaçava d'enfonsar la nau.

De l'illot de Sant Martí, la Paleòpolis d'Estrabó, no en sabem quasi res. Les excavacions efectuades documenten material arqueològic d'aquesta època però no en coneixem l'estructura urbana. S'ha dit que alguna de les peces escultòriques procedents d'aquest sector caldria que es datessin en aquest període, cosa que si es confirmés podria ser indicatiu, també, de millores de tota mena durant la baixa república.⁷

La Neòpolis, l'estudi de la qual havia quedat de banda d'ençà dels anys cinquanta, ha estat darrerament objecte d'ambiciosos campanyes d'excavació i d'estudis crítics de les estructures velles o visibles sobre el terreny. El resultat, en part publicat o en procés de publicació, i en part inèdit, dibuixa un panorama d'extraordinària activitat en aquests dos segles anteriors al canvi d'era. De fet, la quadrícula urbana observable en l'actualitat cal dir que queda traçada i fixada en aquest moment, amb algunes reformes posteriors que afectaran la distribució interior de les *insulae* urbanes o d'alguna àrea pública que es privatitzarà. D'aquests moments és la construcció d'una àgora porticada i certament monumental que, com ha assenyalat Ruiz de Arbulo, és el cor comercial i econòmic de la *polis* i que en part devia construir-se per centralitzar, potenciar i donar un nou marc molt més digne i adequat a una activitat espectacular i enriquidora, amb una *stoá*, a tota la cara nord, amb doble pis, perfectament integrada en el conjunt i que ha pogut datar, amb força precisió, dins de la primera meitat del segle II aC.⁸ També es documenten nous espais d'ús públic i al sector sud de la ciutat reformes espectaculars i molt ben datades que determinen una ampliació meridional de l'àrea urbana, amb la construcció d'una porta flanquejada per dues poderoses torres quadrangulars i un sector de muralla amb una nova torre a l'indret que serà, d'aleshores ençà, l'angle sud-oest d'Empòrion, d'obra poligonal amb blocs immensos irregulars de pedra calcària del país, obra que es data dins de

7. M. ALMAGRO, *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*, Barcelona, 1951, p. 65-86; *id.*, «Excavaciones en la Palaiópolis de Ampurias», *Excavaciones arqueológicas en España* [Madrid], núm. 27 (1964).

8. J. RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae* [...], *op. cit.*, p. 268-285; R. MAR Í J. RUIZ DE ARBULO, «Sobre el àgora [...]», *op. cit.*, p. 39-60; *id.*, *Ampurias romana* [...], *op. cit.*, p. 160-171.

la primera meitat del segle II aC, entorn del 175 aC.⁹ Cap a llevant de la porta d'accés, perfectament visible en l'actualitat, s'edificà més tard un temple dedicat, segons tots els indicis, a Zeus Serapis, amb un peribol porticat i una única porta d'accés al recinte, una obra gegantina pels grans farcits necessaris.¹⁰

Davant per davant d'aquesta muralla i de la porta sud de la Neàpolis baix republicana, hom ha localitzat un nou sector ocupat, l'àrea del pàrquing, l'excavació de la qual s'inicià l'any 1978 a partir d'una hipòtesi d'E. Sanmartí sobre el probable emplaçament de la ciutat indígena que esmenten Livi i Estrabó. Si bé no es localitzà el que es cercava, ha estat descoberta una interessantíssima necròpolis amb algunes tombes que devien tenir una certa monumentalitat, amb un espectre cronològic que va de la darrerria del segle V aC al segle III aC; majoritàriament tombes d'inhumació gregues amb modestíssimes ofrenes, i, pel damunt, un gran edifici de funció desconeguda ara com ara, amb un parament exterior d'*opus africanum* i que hom data, estratigràficament, molt a finals del segle III o a l'inici del II aC. Aquest edifici tindrà tot un seguit de reestructuracions i reformes, i serà ocupat a la darrerria del segle II aC per uns quants forns de fosa de metall, probablement de galenes per obtenir plom i argent. Noves reformes afectaran aquesta àrea, que en part serà abandonada vers la meitat del segle I aC, si fa no fa, i altres sectors romandran funcionant fins a època flàvia a un ritme molt menor.¹¹

Només recordarem què passa al turó que domina la Neàpolis i el port des de l'oest. Com a resultat de les campanyes de pacificació endegades pel cònsol M. Porci Cató el 195 aC i, per tant, en aquest moment o poc després, té lloc l'edificació del que anomenem *praesidium* militar, un reducte fortificat de 35 × 70 m de costat que devia ésser el nucli de dependències més grans, probablement desmuntables, que hi devia haver en el seu entorn. Aquesta construcció és un document excepcional per comprendre l'actuació de Roma en aquest territori durant bona part del segle II aC i també ho és en relació al lloc on s'edifica, precisament a Empúries, a fi de defensar i controlar un port de valor excepcional —aquí i no enlloc més desembarcaren Gneu Escipió el 218 aC, Publi Corneli Escipió el 210 aC i M. Porci Cató el 195 aC—, tot i que estava defensat per les muralles d'Empòrion, fidel aliada de Roma, com si la seva vigilància i el seu control estiguessin per sobre dels pactes d'amistat perquè es considerés el que avui diríem “zona de màxima importància estratègica i militar”. Just en aquest indret, hom bastirà vers el 114 aC una ciutat ortogonal, amb unes muralles perimètriques d'uns 2.000 m de llargària, unes 21 ha de superfície, un fòrum molt gran presidit per un temple d'ordre dòric, tetràstil i pseudo-perípter i emmarcat per un tripòrtic doble sobre un criptopòrtic, amb un gran mur aproximadament situat a 2/3 de la muralla sud que, segons hipòtesi de Ruiz de Arbulo, ben

9. J. RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae* [...], *op. cit.*, p. 258-267 i 379-387; E. SANMARTÍ i J. M. NOLLA, «La datation de la partie centrale [...]», *op. cit.*, p. 81-110.

10. E. SANMARTÍ *et al.*, «Emporion: un ejemplo [...]», *op. cit.*, 119-135; R. MAR i J. RUIZ DE ARBULO, *Empurias romana* [...], *op. cit.*, p. 285-294; G. FABRE, M. MAYER i I. RODA, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, París, 1991, p. 46-48; J. PADRÓ i E. SANMARTÍ, «Serapis i Asclepi al món hel·lenístic: el cas d'Empúries», a: *Homenatge a Miquel Tarradell. Estudis Universitaris Catalans*, Barcelona, 1993.

11. E. SANMARTÍ *et al.*, «Les excavacions a l'àrea del pàrquing [...]», *op. cit.*, p. 110-153.

documentada, devia separar la probable colònia llatina, al sud, dels *incolae* indígenes, al nord, i devia ocupar un terç de la superfície total però dins de les mateixes muralles generals. Deixant de banda aquesta interessant qüestió i centrant-nos en el fet concret de la construcció de la ciutat, molt gran en relació amb la majoria de fundacions baix republicanes que coneixem, certament monumental, amb uns grans espais d'ús públic com poden ésser el fòrum i una plaça immediatament al sud que no sabem gaire bé què podria ser, que no té gaire explicació *només* d'acord amb l'explotació agrària del rerepaís, no gaire pròxim ni excepcionalment ric, i que per nosaltres s'explica *també* com una conseqüència del brillant moment econòmic emporità basat en el gran comerç transmarí i en les redistribucions.¹²

És, també, una construcció d'aquests anys l'espigó monumental que protegeix el port dels vents de llevant, obra que probablement era més llarga en direcció al sud. Segurament, el dia que s'explori a consciència el port, es trobaran obres importants d'infraestructura d'aquest període concret. I, com a conseqüència directa de les obres de reforma i de millora del port emporità i del volum enorme del comerç transmarí, enorme sobretot en relació amb èpoques anteriors i posteriors, hem d'esmentar un document excepcional que és la consolidació del port subsidiari de la Clota, a Riells, a ponent de l'Escala, un indret que comença a fer-se servir durant el segle II aC, en la primera meitat, i que ho serà intensament al llarg d'aquests dos segles. Després continuà usant-se fins a la baixa antiguitat, però a un nivell molt menor. La importància d'aquest port complementari i, durant les obres de l'espigó segurament el més freqüentat, queda establerta en la construcció d'una fortificació, molt malmesa però ben datada a la darrerria del segle II aC, el *Corral d'en Pi*, que devia servir per protegir els vaixells i la càrrega en un punt allunyat del centre cívic, per protegir més de robatoris, d'aldarulls i malentesos que de cap altra cosa.¹³

El panorama arqueològic que només hem resumit aquí i que sovint en altres llocs ha estat objecte d'anàlisis més precises és prou explícit. D'una banda tenim, abans de la Segona Guerra Púnica, una *polis* ben assentada i consolidada, amb un cert creixement, molt moderat. És, juntament amb *Rhode*, l'altra ciutat de Catalunya amb capacitat per endegar certes coses, per establir uns circuits comercials, per actuar d'intermediària entre el món indígena i el món mediterrani. D'altra banda, la derrota d'Anníbal i dels cartaginesos davant Roma comporta, en relació amb la península Ibèrica i concretament amb la costa de llevant, canvis extraordinaris d'una situació força estable, la presència d'un exèrcit d'ocupació, sovint molt nombrós, els establiments permanents, la pacificació dels indígenes, la imposició de l'economia monetària, una complexa i millorada xarxa viària i un comerç cada cop més intens entre la Itàlia tirrena i *Hispania*, amb l'exportació de vi i d'oli, sobretot, per alimentar les necessitats de la tropa i dels itàlics que la segueixen,

12. J. BARBERÀ i E. MORRAL, «La porta sud [...]», *op. cit.*, p. 133-145; J. AQUILUÉ *et al.*, *El fòrum romà d'Empúries [...]*, *op. cit.*, (tota la publicació); F. J. NIETO i J. M. NOLLA, «El yacimiento arqueológico submarino [...]», *op. cit.*, p. 265-283; J. RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae [...]*, *op. cit.*, p. 245-254 i 302-378.

13. F. J. NIETO i J. M. NOLLA, «El yacimiento arqueológico submarino [...]», *op. cit.*, p. 265-283, (amb la bibliografia anterior).

i cada cop més, productes apreciats per un mercat indígena nombrosíssim.¹⁴ A canvi, els vaixells retornaven a Itàlia carregats de metall, de cereals i d'altres productes que sovint no som capaços de descobrir.

Aquest corrent comercial Itàlia/*Hispania*, ben documentat aquests anys per l'arqueologia submarina, utilitza dues vies principals, l'una en direcció a *Carthago Nova* i la *Ulterior*, l'anomenada ruta sud-mediterrània o de les illes, per Sicília, Sardenya, Eivissa i Cartagena, i l'altra, al nord, perfectament descrita per Livi i altres autors quan fan menció del viatge dels Escipions o d'algun altre general a *Hispania* durant la Guerra Púnica o en el viatge del cònsol Cató el 195 aC, que confirmen plenament desenes de naus carregades d'àmfores de vi grecoitàliques i Dressel 1, descobertes al llarg del golf Lìgur, el golf del Lleó i el cap de Creus.¹⁵ Sovint, són grans naus carregadíssimes, cal suposar, difícils de maniobrar segons on i segons com. Nosaltres suposem que bona part d'aquest comerç té com a punt d'arribada Empòrion, amb bones condicions portuàries, prou gran i situada immediatament després de la difícil travessia del cap de Creus. Aquí, bona part del producte devia ésser objecte del trasllat a vaixells i naus més petites per fer-ne la redistribució arreu, i també per mitjà de camins de terra dura, per accedir a l'interior.

Una altra part, en les grans naus de càrrega, devia continuar cap a *Tarraco*, on devia tenir lloc un procés semblant al d'Empòrion, amb penetració cap a l'interior i es devia arribar a tots els punts de la costa.¹⁶ Aquesta redistribució del producte pot intuir-se sobre la base de dades soltes, com ara la manca de troballes de grans naus carregades d'àmfores republicanes al llarg de la costa catalana quan, en canvi, no manquen les troballes esporàdiques i aïllades d'aquests recipients, i per l'abundància en la major part de jaciments catalans i, a vegades, més llunyans durant aquests dos segles, de ceràmiques locals produïdes amb tota seguretat a Empúries o al seu rerepaís immediat. Es tracta de ceràmiques emporitanes, ceràmiques ibèriques pintades, ceràmiques d'engalba blanca, imitacions de ceràmiques de vernís negre, etc.,¹⁷ que trobem arreu i que seria absurd pensar que són objecte d'un comerç monogràfic; en canvi, és més lògic pensar que eren carregades com a complement de les àmfores en fer-se el transvasament dels grans vaixells a les petites naus o en preparar-se les expedicions per terra. Empòrion no fa altra cosa que

14. J. M. NOLLA i F. J. NIETO, «La importación de ánforas romanas en Cataluña durante el período tardo-republicano», a: *Anfore romane e storia economica: un decennio di ricerche*, Siena, 1986, Roma, 1989, p. 367-391.

15. J. M. NOLLA i F. J. NIETO, «La importación de ánforas [...]», *op. cit.*, p. 367-391; pel que fa a les troballes al llarg de la costa francesa del golf del Lleó, DRASM, *Archéologie sous-marine sur les côtes de France*, Nantes, 1985.

16. Sobre la importància de *Tarraco* a època baix republicana, J. AQUILUÉ i X. DUPRÉ, «Reflexions entorn de *Tarraco* a època tardorepublicana», *Fòrum. Temes d'història i d'arqueologia tarragonines* [Tarragona], 1 (1986); J. RUIZ DE ARBULO, «Los inicios de la colonización [...]», *op. cit.*, p. 459-490; X. AQUILUÉ, X. DUPRÉ, J. MASSÓ i J. RUIZ DE ARBULO, «La cronologia de les muralles de *Tarraco*», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1 (1991), p. 271-301; X. AQUILUÉ, *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona, 1993, p. 69-78.

17. Sobre aquestes ceràmiques podeu veure J. AQUILUÉ *et al.*, *El fòrum romà d'Empúries [...]*, *op. cit.*, p. 367-423.

aprofitar-se d'unes bones condicions, situació precisa a la fi d'un llarg camí en aquesta ruta nord-mediterrània extraordinàriament important i potenciada arran de la Segona Guerra Púnica; infraestructura portuària segura i ampliable; camins comercials, tradició marinera, coneixement del mercat; fidelitat demostrada a Roma des de temps immemorial, probablement des d'època dels primers contactes massaliotes, i provada en moments tan delicats com la Segona Guerra Púnica o la gran revolta indígena del 197-195 aC, i que la República romana sabrà pagar, conscientment o no, en convertir Empòrion en el nucli central del gran comerç mediterrani de la costa nord d'*Hispania*.¹⁸

NOU CANVI DE SITUACIÓ. CRISI I ADAPTACIÓ

Aquesta conjuntura continuarà fins a l'època d'August, sense que, per mitjà de l'arqueologia, puguem detectar clarament cap símptoma de l'inici de la crisi. Però la crisi és allí mateix, si bé les conseqüències no començaran a fer-se sentir fins al cap d'un temps.

Com hem vist, l'eufòria, l'arrencada econòmica, la riquesa detectable, arqueològicament, a partir de l'eufòria constructiva i de l'ampliació de les àrees ocupades, ha estat causa immediata d'unes circumstàncies excepcionals, úniques, que no existien abans ni existiran després, que ho fan possible. Quan les causes esmentades desapareixen, tot el muntatge bastit sobre la base d'aquelles necessitats puntuals s'enfonsa.

Caldrà, llavors, una tasca intel·ligent de desempallegar-se de tot allò que sobra, que és carregós, i adaptar l'estructura urbana a les noves necessitats si vol sobreviure, necessitats que, evidentment, no seran ja les d'abans de la gran explosió d'època tardorepublicana, sinó unes de ben diferents. Empúries és una ciutat entre moltes altres a l'alt imperi, no l'única, juntament amb *Rhode*, del moment immediat a l'inici de la Segona Guerra Púnica.

El començament de la fi d'aquesta etapa eufòrica s'inicia amb *el gran canvi*, el moment en què Roma modificà l'òptica d'enfocament en relació amb les províncies hispanes quan neixien les primeres ciutats, les primeres *villae* i la xarxa de camins millorà i s'intensificà, a fi d'arribar arreu.¹⁹ Ara comencen a introduir-se, seriosament, els nous

18. Com a evidència complementària, recordem que és precisament a principis del segle II o tal volta a la darrera de la centúria anterior que s'intensifica la producció d'uns tallers de ceràmica força diversificats quant al producte, però amb unes peculiaritats tècniques i uns acabats molt uniformes que nosaltres localitzem a Empúries o en el rerepaís immediat —ceràmiques emporitanes, ibèrica pintada, engalba blanca. Les ceràmiques esmentades dominaran el mercat local, el de tot el territori immediat i es localitzen també en quantitats considerables al llarg de la costa catalana i més enllà. Aquestes produccions és difícil de creure que fossin objecte de comerç per elles mateixes, en canvi sí que és creïble que acompanyessin, tal com fan la ceràmica campaniana A i B, els carregaments d'àmfores de vi, la causa principal d'aquesta intensa activitat. (Vegeu nota 16).

19. J. AQUILUÉ *et al.*, *El fórum romà d'Empúries* [...], *op. cit.*, p. 135-141; J. AQUILUÉ, «Las reformas augusteas y su repercusión en los asentamientos urbanos del nordeste peninsular», *Arqueología Espacial* [Terol], v (1984), p. 95-113; J. M. NOLLA, i J. CASAS, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona, 1984, p. 24-26; J. RUIZ DE ARBULO, *Emporion-Emporiae* [...], *op. cit.*, p. 302-403.

conreus, la vinya i l'olivera, que començaran a produir uns quants anys després i que a partir de la segona meitat del segle I aC es mengen el mercat local del vi i inicien l'exportació de l'excedent cap a la Gàl·lia Narbonense, Aquitània, i a través del Roine, el *limes* germànic i àrees connexes. Aquests productes van també vall de l'Ebre amunt, cap al sud i els trobem abundantment a Cartago. L'èxit d'aquestes produccions i el preu fan inútil la importació a gran escala del vi italià, l'element bàsic del comerç en l'etapa anterior, amb la qual cosa el paper d'Empúries, que aquests anys de la segona meitat del segle I aC esdevé municipi de dret romà amb la unió dels dos nuclis amb el nom d'*Emporiae*, en plural, ha de decaure per força, així i tot tindrà encara un cert paper com a port complementari perquè, ara, la direcció principal serà sud/nord cap a *Narbo* i les boques del Roine, però en un àmbit molt més inferior. Quan a finals de segle i primers anys del següent, durant la darrera etapa del principat d'August, el comerç del vi català comenci, sobretot, a orientar-se vers Itàlia, haurà arribat el cop definitiu, ja que es farà servir el camí més ràpid i aconsellable, des d'*Iluro*, *Baetulo*, *Barcino* i *Tarraco*, de l'estret de Bonifacio entre Còrsega i Sardenya. D'aleshores ençà, el port d'Empúries és un més dels ports de la zona, un port complementari, de cabotatge, on, de tant en tant, arriben productes vinguts de *Tarraco*, *Barcino*, *Narbo* o de més enllà i en surten, però ha deixat d'ésser el punt d'arribada i de distribució que havia estat anys abans.²⁰

A finals del segle I aC o molt a principis del segle I dC, detectem reformes a la Neàpolis amb el desmantellament, en part, de l'àgora i l'aparició d'unes quantes, no gaires, *domus* grans que ocupen quasi tota la trama urbana. A la ciutat del turó, veiem l'aparició d'unes grans *domus* que ocupen espais immensos, la construcció d'un fòrum nou a època d'August, molt ambiciós, però fent servir solucions barates i material de poc cost i d'aleshores ençà poca cosa més, alguns temples bastits a tocar el gran temple republicà, molt senzills, algunes reformes de poca importància en els carrers, la construcció fora muralla, al sud, d'una palestra i d'un amfiteatre amb els mínims elements possibles i quasi de joguina i, de seguida, a partir d'època flàvia, la ruïna i l'abandó d'àrees senceres en un procés, molt ràpid a la Neàpolis, i més lent a la ciutat del turó,²¹ un procés que portarà, finalment, a deixar les zones que no poden conservar-se i a concentrar els esforços a trobar una superfície urbana, suficient i segura, que permeti de continuar existint sense

20. La decadència d'un comerç redistribuïdor que permetia de manera paral·lela comercialitzar unes produccions pròpies —ceràmica entre altres coses— acabarà per arruïnar aquesta activitat. Només cal analitzar amb una mica de detall un estrat arqueològic d'època preaugusta, augusta i postaugusta, per veure com la producció local de ceràmiques —les emporitanes, preferentment, perquè són les més abundoses— passa de constituir la immensa majoria de les terrisses fines a desaparèixer completament amb una producció intermèdia, les emporitanes modernes o tardanes, que no deixa d'ésser un producte local o del rerepaís immediat. (Vegeu els materials dels diferents U. E. a J. AQUILUÉ *et al.*, *El fòrum romà d'Empúries* [...], *op. cit.*).

21. Ruiz de Arbuló considera que una part important del canvi detectat a Empúries a època flàvia podria ésser causat per les importants reformes que Vespasià i els seus fills endegaren a *Hispania* (*Emporion-Emporiae* [...], *op. cit.*, p. 534-545). Nosaltres pensem que fou possiblement al revés, és a dir que en relació amb *Emporiae* les reformes no feren altra cosa que acceptar una situació real, la pèrdua de protagonisme de la ciutat i la dinàmica activitat d'altres. Rarament els intents de reforma, les lleis, van al capdavant de l'evolució de la societat. Per regla general, solen adaptar-se a situacions de fet inamovibles i oficialitzar-les.

angoixes segons les noves necessitats. És un procés lent, continuat, que finalitzarà vers el darrer terç del segle III dC, en abandonar-se del tot la Neàpolis i la ciutat del turó i concentrar-se la vida a la Paleàpolis, l'illot de Sant Martí, fortificat sòlidament i aprofitant el port que queda immediatament als peus. L'èxit d'aquesta adaptació als temps nous queda palès en la història de la ciutat al baix imperi i a època visigoda, en què serà, juntament amb *Gerunda*, l'única seu episcopal del nord-est del Principat, i fins i tot durant l'alta edat mitjana, quan després de la conquesta d'aquests territoris el 785 pels exèrcits de l'emperador Carlemany, serà triada Empúries, l'Empúries de Sant Martí, com a capital d'un dels comtats de nova creació, que no es féu a cegues sinó d'acord amb la continuïtat i les condicions urbanes que reunia plenament Empúries i no cap altre lloc de l'Alt Empordà.